

XALIDƏ ƏLİYEVƏ

*AMEA-nın Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutunun "Beynəlxalq münasibətlər və beynəlxalq hüquq" şöbəsinin əməkdaşı***İRANIN NÜVƏ INFRASUKTURUNUN TARIXÇƏSİ**

Müasir dövrümüzdə İranın nüvə proqramı ilə əlaqədar yaranmış beynəlxalq gərginlik region uğrunda gedən mübarizə səngimək bilmir. İran hakim dairələrinin proqramın sırf sülh məramlı olmasına dair bəyanatları və bu sahədə atdıqları addımlara baxmayaraq, dünya birliyi problemə ziddiyyətli münasibətləri son nəticədə bəşəriyyəti müharibə qorxusu qarşısında qoyub..

2001-ci il sentyabr hadisələrindən sonra ABŞ-nın Əfqanıstanda antiterror kompaniyasına başlaması, daha sonra isə İraqda Səddam rejimini devirməsi İranda 1979-cu ildən bərqərar olmuş rejimi də təhlükə altında qoydu. İranın şimalında ABŞ-ın NATO üzrə tərəfdaşı olan Türkiyənin yerləşməsi və ABŞ-ın cənubda İran körfəzi regionunda aktivliyi, İranı öz təhlükəsizliyini təmin etmək yollarını axtarmağa vadar edirdi. İranda belə təminat kimi nüvə silahına yiyələnməyi yaranmış vəziyyətdən çıxış yolu kimi görürdülər.

İranın nüvə silahına yiyələnməsi təkcə ABŞ-ın regional maraqlarına təhlükə deyil, həm də regionun özünə ciddi hədədir. Belə ki, nüvə silahı regiondakı qüvvələr balansını pozacaq və onun təhlükəsizliyini təhlükə altına atacaq ki, nəticədə onsuz da barıt çəlləyini xatırladan regionda vəziyyət daha da mürəkkəbləşəcəkdir.

Rusiya-İran əməkdaşlığını araşdıran ekspertlər Tehrandə atom energetikası inkişafı proqramının yaranma mərhələsinin üzərindən sükutla keçirlər. Bu da elə təəssürat yaradır ki, İranda nüvə texnologiya və avadanlıqları Moskva ilə bilavasitə əlaqələrin qurulmasından sonra yaradılmışdı. İranda bu proqramın yaradılmasının məqsəd və səbəblərini anlamaq üçün onun yaranma tarixinə nəzər salmaq lazımdı.

Hələ ötən yüzilliyin 70-ci illərinin əvvəllərində İranın enerji bazasının diversifikasiyası haqqında proqram qəbul edildi ki, burada əsas istiqamət kimi atom energetikasının inkişafı məqsədə uyğun sayılırdı. Bu qərarı diqtə edən bir neçə amil mövcud idi. Birincisi, ümumi milli neft ehtiyatlarının hesablanması (17 mlrd.ton) onu göstərdi ki, əgər ölkə neft hasilatını mövcud səviyyədə saxlayarsa (ildə 200 mln ton), onda neft yataqları 2042-ci il üçün tamamilə tükənmiş olacaqdır. İkincisi, İran ölkə büdcəsinə neft ixracından gələn gəlirlərin səviyyəsini (90%) gələcəkdə enerji asılılığına düşmədən saxlamaq istəyir. Üçüncüsü, neftin qiymətinin ani qalxması. Belə ki, 1971 -1974-cü illər arasında neftin bir barelinin qiymətinin 1,8 dollardan 11,65 dollara yüksəlməsi energetikanın digər sahələrinin rəqabət qabiliyyətliyini artırdı, son zamanların hadisələri bunu əyani şəkildə göstərir. 1974-cü ildə Rza şah atom energetikasının inkişafı planını təsdiq etdi. Bu plan çərçivəsində ümumi gücü 20 MVt -dan artıq olan 23 atom reaktorunun inşası nəzərdə tutulurdu. Proqramın həyata keçirilməsi üçün İran Atom Enerjisi Təşkilatı (İAET) yaradılmışdı. Təşkilatın başçısı əvvəlcə şah (sonradan prezidentə) tabe idi. İAET-in başlıca funksiyaları kimi aşağıdakılar müəyyən olunmuşdu.(4.s.34).

- nüvə enerjisinin ölkənin enerjiyə olan tələbatının ödənilməsi üçün istifadəsi;
- atom reaktorlarının sərbəst şəkildə tikintisinə imkan verəcək texnologiyalara yiyələnmək;
- qapalı nüvə yanacağı dövrəsinin yaradılması üçün lazım olan texnologiyaların əldə olunması;

- nüvə texnologiyalarının sənaye, kənd təsərrüfatı və tibb sahələrində məqsədyönlü istifadə olunması;

- şüalanmanın təsirindən insanların və ətraf mühitin müdafiə olunması.

Görülmiş hazırlıq işlərindən sonra, qısa müddət üçün nüvə yanacağının xaricdən alınması planlaşdırılırdı. Müvafiq müqavilələr 1974-1977-ci illər ərzində Almaniya, Fransa və ABŞ-la imzalanmışdı. Sonradan nüvə reaktorları üçün yanacağın sərbəst istehsalı nəzərdə tutulurdu. Bu məqsədlə uran yataqlarının axtarılması üzrə geoloji kəşfiyyat işləri keçirilir, həmçinin nüvə dövlətləri ilə uran zənginləşdirici texnologiya və avadanlıqlarının alınması barədə danışıqlar aparılırdı.

İranlı mütəxəssislərinin çoxu ABŞ və Qərbi Avropada (Belçika, Böyük Britaniya, İtaliya, Fransa, Qərbi Almaniya və İsveçrə) nüvə fizikası sahəsində bilik və hazırlıqlarını artırırdılar. Proqramın həyata keçirilməsində əsas əməkdaşı kimi İran Almaniya, Fransa və ABŞ-ı görürdü. 1974-cü ildə İAET və alman firması "ICraftwerk Union" arasında Fars körfəzi sahilindəki Buşer şəhərinin yaxınlığında gücü 1300 MVt olan iki PWR tipli (təzyiqli su reaktoru) atom reaktorunun tikintisi barədə müqavilə imzalandı. 1977-ci ilin martında Almaniyanın texnologiyalar və araşdırmalar nazirliyi ilə İAET arasındakı müqaviləyə uyğun olaraq tərəflər atom enerjisinin sülh məramlı istifadəsi sahəsində əməkdaşlıq barədə razılığa gəldilər, həmçinin AES və digər nüvə obyektlərinin tikintisində və istismarında, İran elmi kadrlarının hazırlanmasında, nüvə və şüalanma təhlükəsizliyinin təmin olunmasında, radioizotopların istehsal və istifadəsində birgə iştirak etmək səylərini bildirdilər 1974-cü ildə İAET 1 mlrd dollara beynəlxalq konsorsium olan "Eurodif-dən Trikastanda (Fransada) tikilən uran zənginləşdirmə zavodunun səhmlər paketinin 10%-ni aldı. Tehran həmçinin zavodun məhsullarını almaq və konsorsium tərəfindən hazırlanan zənginləşdirmə texnologiyasına tam bələd olmaq imkanı əldə edirdi (5.s.34).

Hadisələrin belə inkişafı ilk növbədə SSRİ-ni narahat edirdi. 1976-cı ilin oktyabrında SSRİ XİN belə qurğunun cənubda nüvə infrastrukturunun inkişafına təkan verəcəyini və cənub sərhədlərində təhlükə ocağı yaradacağını nəzərə alaraq Fransaya öz etirazını bildirmişdi..

İran-amerikan nüvə enerjisi sahəsindəki əməkdaşlığı İran tərəfindən energetika kompleksinin diversifikasiyası haqqındakı proqramından bir qədər əvvəl başlamışdı. 1957-ci ildə ABŞ-ın "Dünya üçün atom" proqramı çərçivəsində İran və ABŞ arasında atom enerjisindən dinc məqsədlərlə istifadə olunması sahəsində əməkdaşlığı nəzərdə tutan müqavilə imzalandı. İlk dəfə BMT-nin Baş Assambleyasına ABŞ tərəfindən 1953-cü ilin dekabrında təqdim edilən bu proqram ABŞ-ın sülh məramlı nüvə energetikası inkişafına nüvə avadanlıqlarının çatdırılması və bu sahədə mütəxəssislərin hazırlanması şəklində köməyini nəzərdə tuturdu. Bunların əvəzində əsas şərt o idi ki, müvafiq obyektlərdə monitoring və yoxlamalar keçirilməsi hüququ ABŞ-a verilsin.

Aparılmış danışıqlar qarşılıqlı razılaşmanın əldə olunması ilə nəticələndi. 1967-ci ildə bağlanmış müqaviləyə uyğun olaraq MAQATE-nin maliyyə və texniki yardımı ilə ABŞ Tehranın nüvə elmi-tədqiqat mərkəzində gücü 5 MVt olan tədqiqat reaktoru, daha sonra plutoni ayırmaları üçün isti kameralar yerləşdirdi. 1970-ci ilin ortaları üçün İran hökuməti dəyəri 6,4 mlrd dollar olan 8 amerikan nüvə reaktorlarının alınmasına çalışır, atom enerjisindən dinc məqsədlərlə istifadə sahəsində əməkdaşlığa dair müqavilə imzalamaq barədə danışıqlar aparırdılar..

ABŞ heç də İran tərəfindən qapalı nüvə yanacağı dövrəsinin yaradılmasının əleyhinə deyildi. Milli Təhlükəsizlik Şurasının yalnız 1990-cı illərin ikinci yarısında ictimaiyyətə bəlli olan sənədlərində İran nümayəndələrinə aşağıdakılar təklif olunurdu (2.s3).

- yanacağın ABŞ-dan gətirilən materiallar əsasında İran ərazisində istehsalı;
- İranda İNY-nin email zavodunun tikintisi və bu zavodun çoxmillətli əsasda istismarı;
- tikiləcək zavodda Pakistanın İslamabadda müvafiq zavodun tikintisindən imtina müqabilində iştirakının təmin edilməsi.

Razılaşdırılmışdı ki, tam olaraq energetika bazasının diversifikasiyasının həyata keçirilməsi 1994-cü il üçün nəzərdə tutulmuşdu. Buşerdə ilk iki enerji bloklarını 1980 və 1981-ci illərdə, Axvazda 1983-cü ilin axırları 1984-cü il üçün işə salmaq planlaşdırılırdı.

İran atom energetika inkişaf proqramı tamamilə xarici tərəfdaşlara söykənən bir proqram olduğundan onun həyata keçirilməsi nəinki ölkənin maliyyə imkanlarından, həmçinin nüvə ixracatçı dövlətlərlə ilk növbədə ABŞ, Fransa, Kanada, SSRİ və Almaniya ilə tərəfdaşlıq əlaqələrinin səviyyəsindən asılı idi. 1979-cu il "İslam inqilabı", Xomeyninin xarici dövlətlərdən asılılığının ləğv edilməsinə yönəlmiş siyasəti, o cümlədən bir sıra dövlətlərlə, xüsusilə ABŞ-la diplomatik münasibətlərin kəsilməsi AES-in tikinti proqramının dondurulmasına səbəb oldu.(1.s.2). 1979-cu il üçün İranda nüvə energetikası inkişaf proqramının həyata keçirilməsində elə də ciddi irəliləyiş olmamışdı və ölkənin nüvə infrastrukturu hələ də yaradılma mərhələsində idi. Trikastandakı uran zənginləşdirici zavod 1979-cu ildə istismar olunmağa başlandı, lakin İrana zənginləşdirmənin qazdiffuziya texnologiyasının sirrləri və lazımı materiallar verilmədi.

İran atom energetika proqramını 80-ci ilin sonlarına qədər unutmalı oldu (İran-İraq müharibəsi ilə əlaqədar). Ölkənin maliyyə imkanları 1974-cü ildən 80-ci illərin sonlarına qədər əsas gəlir mənbəyi olan neftin qiymətlərinin 2 dəfə aşağı düşməsi nəticəsində kəskin şəkildə azaldı. İran-İraq müharibəsinin gedişində Buşerdəki AES 9 dəfə havadan hücumə məruz qalmış, 1987-ci il noyabrındakı hücum nəticəsində AES-dəki qurğulara daha ciddi zərər dəymişdi. İran MAQATE-ni Buşer AES-nin bombalanması barədə məlumatlandırıldı.

Tehran habelə MAQATE-dən nüvə təhlükəsizliyi və radioloji müdafiə məsələləri üzrə mütəxəssislərin göndərilməsini tələb etdi. Lakin MAQATE-nin direktoru bəyan etdi ki, Buşerdəki nüvə materiallarının miqdarı və vəziyyəti əhali üçün radioloji təhlükə yaratmır. Yalnız bundan sonra ABŞ-ın rəsmi dövlət mənbələrindən aydın olur ki, İran Buşerə 22,4 kq heksafluorid uranı gətirməyi planlaşdırırdı. Bununla həm MAQATE-nin hava bombardmanlarına diqqətini cəlb etmək, həmçinin İraqın yeni hava zərbələrinin qarşısını almaq hədəflənirdi. Lakin plan baş tutmadı.

İranda Buşerdəki AES-in yarımçıq qalmış tikintisini yekunlaşdırmağa göstərdiyi cəhdlər 1980-ci ilin ortalarına aiddir. AES-in tikintisini yekunlaşdırmaq və atom energetikasının inkişafı proqramının yenidən gündəmə gəlməsi MAQATE-dəki İran nümayəndəsi Məhəmməd Ayətullahın sözlərinə görə bir neçə faktorla şərtlənirdi.(3.s.2).

- Buşer AES-nin tikintisinə artıq külli miqdarda pul xərclənmişdi (5,3 mlrd alman markası);
- karbon yanacağından tam asılılıq gələcəkdə, əgər ondan istifadə ekoloji problemlər yaradacaq və ya təhlükəsizlik nöqtəyi-nəzərindən məqsədə uyğun hesab olunmayacaqsa, enerji böhranına səbəb ola bilər;
- 2010-cu il üçün elektroenerji istehlakı o qədər artacaq ki bütün çıxarılan neft milli tələbatları ödəmək üçün istifadə olunacaq və yaranmış şəraitdə neft ixracı dayandırılacaq.

Tezliklə məlum oldu ki, ABŞ İranın bu niyyətlərinə ciddi müqavimət göstərir. ABŞ Almaniya hökumətinə Qreysfalddakı "Nord" AES-nin beşinci blokunun avadanlıqlarının (VVER-440) satılmasına yol verməmək xahişi ilə müraciət etmişdi. Analoji müraciət Çexiyanın "Şkoda" şirkətinə də edildi. 80-ci illərin ikinci yarısında Avropa

dövlətləri ilə əlaqələrin bərpa edilməsi cəhdləri boşa çıxdıqdan sonra İran nüvə energetikası sahəsində Çinlə əməkdaşlıq etməyə başladı. 1992-ci ilin sentyabrında Ə.Rəfsəncaninin Pekinə rəsmi səfəri zamanı iki dövlət arasında nüvə energetikası sahəsində əməkdaşlığa dair protokol imzalandı. Sənədə əsasən Çin İsfahandakı tədqiqat mərkəzinə elmi-tədqiqat işləri üçün avadanlıqlar verirdi. Həmçinin Abxazda və ya Buşerdə gücü 300 MVt olan yüngülsulu reaktorun tikilməsi razılaşdırılmışdı. Lakin ABŞ müqavilənin ləğvinə nail oldu.

90-cı illərdə ABŞ-ın təzyiqi altında nüvə texnologiya və avadanlıqları ixrac edə bilən ölkələr İranla nüvə sahəsində əməkdaşlıqdan imtina etdilər. Yalnız yenidən Rusiya dövlətinin bilavasitə köməyi və yardımı nəticəsində İran dövləti nüvə infrastruktur sahəsində planlarını həyata keçirməyə nail ola bilmişdir. Sözsüz ki, burada da Rusiyanın çox böyük siyasi və iqtisadi maraqları vardır.

ƏDƏBİYYAT

1. Ваганов А. США против Ирана // Независимая газета, 1999, 14 января.
2. Вокруг ядерной сделки России и Ирана // Коммерсант, 1995, 18 мая.
3. Головачев В.А. Ядерная программа Ирана. М., 2004
4. Задонский С.М. Ядерная программа Ирана и российско-американские отношения. М., 2002.
5. Тумербаев Р.М. Группа ядерных постановщиков: история создания (1974-1978). М.: ПИР-Центр, 2000.

ХАЛИДА АЛИЕВА

ИСТОРИЯ АТОМНОЙ ИНФРАСТРУКТУРЫ ИРАНА

В современном мире возникла напряженность, в связи с разработкой Ираном ядерной программы, ведущий вразрез с требованиями стран держав. Борьба, возникшая в регионе, носит геополитический характер, поскольку в нее втягиваются все большее число стран. В статье всем этим аспектам отведено значительное внимания. Особое значение уделено истории сотрудничеству Ирана в атомной энергетической сфере. В связи с этим исследовано, как сложившаяся ситуация, так и перспективы ее развития. Тема раскрыта и с хронологической точки зрения.

XALIDA ALIYEVA

HISTORY OF NUCLEUS INFRASTRUCTURE OF THE IRAN

Nowadays the tension caused by the nuclear programmer of Iran geo-political struggle for the region is one of the most urgent problems. The foundation of nuclear technology and equipment in Iran was extended straightly due to the establishment of the relations with Moscow. From this view point great importance was attached to the roots of history Iranian corporation in the sphere of atomic energy, investigation of current stableness and perspectives. The theme was chronologically studied the ties in the shown field were analyzed.

Rəyçilər: t.e.n.R.Dadaşova, t.e.d.R.C.Süleymanov.

AMEA Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutunun Beynəlxalq münasibətlər və beynəlxalq hüquq şöbəsinin 17 iyun 2010-cu il tarixli iclasının qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №12).